AQÍL-NÁSIYAT QOSÍQLARÍNÍŃ JASLAR TÁRBIYASÍNDA TUTQAN ORNÍ

Aleuatdin Qalbaev – *oqıtıwshı*
Ózbekistan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: milliy ohanglar, qo‘shiqlar, vatan, nasihat-aql, maqollar.
Ключевые слова: национальные мелодии, песни, родина, советы, пословицы.
Key words: national melodies, songs, homeland, advice, proverbs.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy namalarına, milliy usılına salıp atqarılatuǵın kóplegen tarbiyalıq ahmiyetke iye aqıl-násiyat qosıqları, terme-tolǵawları, dástanları bar. Bul qosıqlar terme-tolǵawlardıń ayırım qatarları, xalqımızdıń naqıl-maqalları ornında paydalanıp aytılıp kiyatır. Xalıqtıń jaqsı turmısqa alıp shıǵatuǵın erlikke iskerlik penen mártlikke, doslıqqa shaqırıwshı da aqıl-násiyat qosıqları. Tálim-tárbiyalıq ahimiyetke iye qosıqlar ótmishten usı dáwirge namaları menen xalıq awzında saqlanıp keliwinde. «Xalıqtıń qabaq tárezisi» - dep biykarǵa aytılmasa kerek. Aqıl-násiyat qosıqlar jaslarımız tárbiyasına tereń tásir etedi. Bul násiyat sózlerdiń tiykarǵı orayı xalıq bolıp esaplanadı.

Bulay dewimniń sebebi naqılda, aqılda xalıq múlki desem aljaspaǵan bolarman. Xalıqtıń ótmishinen kelip shıqqan halda naqıl, aqıl sózler, násiyatlar payda boladı. Shayırlarımız xalıq danıshpanlıǵına súyengen halda qosıqlar dóretedi- dep oylayman. Násiyat qosıqlar jazıp, turmıstı súwretlegen, elin maqtanısh etken, xalqımızdıń maqtanıshı Berdaq, Ájiniyaz, Kúnxoja, Ótesh h.t.b. kóplegen shayırları bar. Bul shayırlarımızdıń násiyat qosıları qaraqalpaq xalıq namaları menen suwǵarılıp, xalqımız arasında baqsılar, jırawlar tarepinen aytılıp kiyatır. Milliy muzıkamızdıń qúdretliligi sonda, shayır qosıqlarında nama menen xalıqtıń júregine tez jetkeriwinde. Eger namasız aytılsa yamasa oqılsa, onda da tıńlanıp xalıq ráhátlenedi, al nama sol shıǵarılǵan qosıqqa egizdiń sıńarınday bolıp jantassa. Bul usılda shayırlar qosıqları uzaq saqlanıp hám tez taraladı. Tıńlawshılar ráhátlenip sózine hám namasına itibar berip tıńlaydı hám qanday da násiyat qosıqlardan úlgi aladı. Máselen, Berdaq baqsınıń «Xalıq ushın» qosıǵında.

Jigit bolsań, arıslanday tuwılǵan,
Xizme etkil udayina xalıq ushın,
Xızmet etkil udayına xalıq ushın.
Jigit bolsań arıslanday tuwılǵan,

Hesh qashanda jumıs etpes ózi ushın- dep keltiredi. Bul jerde Berdaq shayır adamnıń maqseti haqqında sóz etedi, adam bilimli bolıp xalıqqa xızmet etiw kerekligin násiyatlaydı. Bul qosıqtı házirgi dáwirimizdiń qaraqalpaq xalıq naması «Xoja bagman» namasına salınıp baqsılarımız aytıp kiyatır. Tiykarında Berdaq shayır bolıp ǵana qoymastan baqsı da bolǵanlıǵın tariyx ayqın aytıp bere aladı. Shayır qosıqların xalıq namalarına salıp ózi atqaranlıǵı hesh kimse biykarlay almaydı. Berdaq baqsınıń násiyat qosıqlarınan «Jaqsıraq», «Balam», «Búlbil», «Maǵan ber», ham batırlıqqa tárbiyalawshı «Ernazar biy», «Aqmaq patsha» iri kólemli shıǵarmaları jaslarǵa sabaq bola aladı. Máselen:

Jumıs isle tuwılǵan soń el ushın,
Janıńdı ayama elde er ushın,
Kindikten qan tamǵan tuwǵan jer ushın,

Ólip ketkenińshe xızmet jaqsıraq - dep keltiredi. Bul qosıǵında belgili bir kásipti iyelep, Ana Watan xalıq ushın xızmet etiw kerekligin násiyatlap, aqıl beredi. Xalıq arasında qaraqalpaqtıń dárdińnen naması menen aytılıp kiyatırǵan bul namada tıńlawshını eriksiz ózine tartadı, oylandıradı, aqıllandıradı. Aqıl-násiyat qosıqlar danalıqlardan jaslardıń oy-órisin hadal pák insaniy sanalı etip tárbiyalawǵa tiykar bola aladı. Ájiniyaz shayırımızdıń «Bolmasa» qosıǵına nazer taslasaq.

Yaranlar bir sózdi aytayın sizge,
Jigit giza bilmes yoshı bolmasa,
Aqıl bolsań pahim áyle bul sózge,
Nege gezsin kewil xoshı bolmasa.

Shayır bul násiyat qosıǵında ómirge qádem qoyıp, turmıs - dep atalmısh dárbentke túser hár bir insanǵa tiyisli, desem aljjaspaǵan bolamız. Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, bul qosıq qatarları túrkmen shayırı Maqtumqulıǵa da tiyisli. Azǵana ózgesheligi bar. Ilimpazlar Ájiniyaz shayırdı óz zamanınıń dilmashı dep te túsindirgen. Maqtumqulınıń qosıǵın qaraqalpaqshaǵa awdarǵanda da sońında Ájiniyaz ózinińatın keltirmegen bolar edi. Bul eki qosıq eki shayır toplamlarında da bar. Ájiniyazdıń elin táriplegen «Ellerim bardı» qosıǵında xalqımızdıń tábiyatın, baylıǵın, dástúrlerin maqtanısh etken. Bul qosıqtıń tárbiyalıǵı sonda hár kim ózi jasap turǵan ana watanıń, milliy dástúrin biliwi kerekligin, maqtanısh etip bárha ulıǵlaw kerekligin aytıp turǵanday seziledi. Bul qosıq «Gór qız» namasına salınıp aytılıp kiytırǵan. Nama esitiliwden hámmeni ózine birden tarta aladı. Joqarıda sóz etip ótken túrkmen shayırı Maqtumqulı qosıqları

baqsılarımız repertuarınan júdá keń orın alǵan. Maqtumqulı shayır qosıqların namaǵa salıp, ózbekler de, qaraqalpaqlar da aytıp kiyatır. Shayır qosıqları derlik aqıl-násiyat. Qaysı xalıq óz tiline awdarıp alsa da milliy namalarına salıp atqarıp atqarǵanlıǵı hámmege belgili. Máselen «Sáwdigim» namasına salınıp baqsılar tárepinen atqarılıp kiyatirǵan «Áyler» qosıǵında

Aqıl bolsań yaqshı bilan hamdam bol,
Aqmaq oziń nadan menen yar áyler,
Shın ashıqlar nazlı yardin jamalın,
Keshe kúndiz bir kórsem dep zar áyler - dep keltiredi.

Qosıqtıń mazmunı turmısı menen násiyat bolıp, hár bir tıńlawshını ózine qaratadı. Jáne «Begler» namasına salınıp atqarılıp kiyatırǵan «Ton bolsá» degen qosıǵında.

Ton jappaǵa kóylek izler jalańash,
Kóylek tapsa aytar endi ton bolsa.
Haqtan bes pul tilep júrgen qarnı ash,
Besin tapsa aytar endi on bolsa.

Bul nasiyatında insanlardıń qanaatshil bolıwına, mańlay terletip hadal miynet islep, ráhátin kóriwge shaqıradı. Maqtumqulı násiyat qosıqlarınan «Miymandur», «Seni», «Ne bilsiń», «Bolmas», «Ishinde» h.t.b.qosıqların mısal etip keltiriwge boladı. Bul qosıqlar qaraqalpaq tiline awdarılıp xalıq namalarına salınıp baqsılar tárepinen aytılıp kiyatır. Maqtumqulınıń násiyat-aqıl qosıqların tıńlamaytuǵın adamnıń ózi joq bolsa kerek menińshe. Kópshilikke belgili Kúnxoja baqsınıń qosıqlarında insan tárbiyasına tásirli «El menen» qosıǵında

Aspanǵa usharsań bolsa qanatıń,
Shad bolarsań shadlı bolsa elatıń,
Xalqıń menen bolsa maqset muradıń,
Udayına birge bolsań el menen.

Bul namanı «Jeti asırım» namasına salıp baqsılar aytıp kiyatır. Qosıqtıń mazmunında el menen bárha birlikte bolıwǵa, watandı asırap onı máńgi súyiwge, el menen oylasıqlı bolıwǵa násiyatlaydı. Bunnan basqa «Bes perde» namasına salınıp atqarılıp kiyatırǵan «Nege kerek» qosıǵında.

Sayraǵan búlbil bolmasa,
Ishi hawazǵa tolmasa -dep jazadi.

Bul qosıqta xalıq qosıǵı, xalıq namasına aylanıp ketkendey. Elimizde kópshilik derlik biledi. Bul násiyat qosıqlardı kópshiliktiń arasınan jetilisip sol zaman menen de, xalıq penen de birge jasaǵan ullı insanlarımızdıń, keleshek áwladqa aytıp ketken násiyatları dep bilemiz. Bunday baqsıshılıq jollarındaǵı násiyat qosıqlar jıraw tolǵawlarında, termelerde de aytıladı. Násiyat qosıqlardıń hár bir pikiri, túsinigi menen aqıllı, hár qaysısı óz aldına teńi tayı joq bir dúnya dese aljaspaǵan bolarman. Máselen terme: bul uzaq ásirlerden beri kiytirǵan xalıqtıń milliy miyrası. Terme dep bir qatar juplasqan uyqasqa aforizmlerden yamasa naqıl maqallardan quralgan qısqa jırlardı aytadı. Termelerdiń mazmunına túrlerine qaraǵanda eki túrli boladı. Birinshisi naqıl-maqallardıń tiykarında ósip shıqqan úgit-násiyat bildiretuǵın qısqa jırlar. Bunan shıǵısı naqıl-maqallar menen baylanıslı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ó.Алеуов. Әжинияз музыка өнери ҳәм Ақымбет бақсы ҳаққында. Ақымбет бақсы ҳәм бақсышылық мектеби. Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы. Нөкис, 2014. – 11-13
2. Т.Адамбаева. «Қарақалпақ музыкасының тарийхынан» 1985ж. Адамбаева Т. Автор дала жазыўынан 1960, ЎзССР ИАККФ китапхана фондында инв. 34329.
3. Қ.Айымбетов. «Халық даналығы». «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис-1988.
4. Berdaq. Tańlamalı shıǵarmaları. Nokis. Qaraqalpaqstan.1977-jil 40-bet.
5. Д.Алланазаров. «Қарақалпақ миллий аламойнақ дуўтар сазендешилиги сабақлығы». Болалар мусиқа мактаблари учун 1-2-3-4-5-синфлар. Тошкент. «Ғафур Ғулом атындағы баспа-полиграфиялық дөретиўшилик уйи» 2013 й.
6. D.Allanazarov., A.Doxodbaeva. Genjebay Tilewmuratovtıń qaraqalpaq milliy muzıkasına qosqan úlesi NMPI pitkeriw qánigelik jumısı-2019 jıl.

REZYUME. Qaraqalpaq xalqınıń milliy namalarına, aqıl-nasiyat qosıqlar, terme-tolǵawlar, dástanlarımız úyreniledi. Shayırlarımızdıń násiyat qosıqları qaraqalpaq xalıq namaları menen suwǵarılıp, xalqımız arasında baqsılar, jırawlar tárepinen aytılıp kiyatır.

РЕЗЮМЕ. Изучаются национальные мелодии каракалпакского народа, назидательные песни, народные песни и эпосы. Песни-наставления наших поэтов, наполненные каракалпакскими народными мелодиями, исполняются сказителями и сказителями среди нашего народа.

SUMMARY. The Karakalpak people's national melodies, didactic songs, terme-tolgavs, and epics are studied. Our poets' didactic songs, imbued with Karakalpak folk melodies, are sung by bakhshis and zhyraus among our people.

IMPROVIZATSIYAGA REJISSYORNING MUNOSABATI

Qazaqbaeva Ramuza Perdebaevna – *o'qituvchi*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institut Nukus filiali

Tayanch so'zlar: improvizatsiya, aktyor, teatr, «Commedia dellarte», metod, texnika, drama, kinofilm, ssenariy.

Ключевые слова: импровизация, актёр, театр, «Комедия дель арте», метод, техника, драма, фильм, сценарий.

Key words: improvisation, actor, theater, «Commedia dellarte», method, technique, drama, film, screenplay.

IMPROVIZATSIYANING TARIXI VA RIVOJLANISHI

Improvizatsiya san'ati qadimgi davrlardan beri teatrda ishlatilgan. Uning ilk ko'rinishlari qadimgi yunon teatrida va italyan Commedia dellarte janrida kuzatilgan. Commedia dellarte va improvizatsiya XVI asr Italiyasida rivojlangan Commedia dellarte janri improvizatsiyaning teatr sahnasida keng qo'llanilishiga sabab bo'ldi. Ushbu teatr shaklida aktyorlar oldindan berilgan ssenariysiz sahnalarni ijro etib, o'zlari o'ylab topgan dialoglar va harakatlardan foydalanganlar. Viola Spolin o'zining "Improvisation for the Theater" kitobida Commedia dellarte uslubining bugungi improvizatsiya teatrlariga ta'siri haqida shunday yozadi: "Improvizatsiya aktyorning ichki erkinligini ochib beradi va uni real voqealar ichida yashashga o'rgatadi. Bu, ayniqsa, Commedia dell'arte an'analaridan kelib chiqib shakllangan uslubdir".

"Konstantin Stanislavskiy va "Haqiqat lahzasi"

Rus teatr arbobi Konstantin Stanislavskiy improvizatsiyaga katta e'tibor qaratgan. Uning fikricha, improvizatsiya aktyorni tabiiy harakat qilishga va sahnadagi holatni chin dildan his qilishga majbur qiladi. Stanislavskiy shunday deydi: "Agar aktyor har bir sahnada yangidan yashasa va hech qachon oldindan belgilangan sxema bo'yicha harakat qilmasa, u chinakam san'atkor bo'la oladi."

"Stanislavskiy improvizatsiyani aktyorning ichki haqiqatini topish usuli sifatida qo'llagan va "Haqiqat lahzasi" (moment of truth) deb atagan. Bu shuni anglatadiki, aktyor o'z xarakterini oldindan tayyorlangan sxemalar orqali emas, balki ayni paytda his qilayotgan tuyg'ular asosida yaratishi kerak.

Improvizatsiya metodlari va texnikalari:

Improvizatsiyaning bir nechta asosiy texnikalari mavjud bo'lib, ular aktyorning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Viola Spolin Metodi: Viola Spolin improvizatsiya texnikasining zamonaviy asoschilaridan biri hisoblanadi. U o'zining "Improvisation for the Theater" kitobida quyidagi usullarni tavsiya qiladi:

• O'yin orqali o'rganish – Aktyorlar o'yin shaklida mashqlar bajarib, tabiiy reaktsiyalarni rivojlantiradilar.

• Hissiyotlarni o'rganish – Spolin aktyorlarni sahnada o'z his-tuyg'ularini to'g'ri aks ettirishga o'rgatadi.

• Javob reaktsiyasini tezlashtirish – Aktyorlar tezkorlik bilan vaziyatga mos harakat qilishni mashq qilishlari kerak.

Keith Johnstone va "Yes, and…" usuli

Britaniyalik dramaturg va pedagog Keith Johnstone improvizatsiyaning ijodiy jarayonda qanday ishlashini chuqur o'rganib chiqqan. Uning "Impro: Improvisation and the Theatre" kitobida asosiy texnikalaridan biri sifatida "Yes, and…" (Ha, va…) usuli tavsiya etiladi. Bu metod aktyorlarning o'zaro hamkorligini oshirish va ssenariysiz sahnalarni tabiiy rivojlantirishga yordam beradi.

Asosiy qoida:

• Hamkor aktyorning bergan g'oyasini rad etmaslik.

• Berilgan vaziyatni davom ettirish va uni boyitish.

Misol uchun:

• *1-aktyor: "Biz kosmosga chiqmoqchimiz!"*

• *2- aktyor: "Ha, va biz Marsga birinchi bo'lib yetib boramiz!"*